

ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ГУМАНІСТІВ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ СТИЛЮ ЖИТТЯ ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ XVI-XVII ст.

О. В. ГАПЧЕНКО

Одним із важливих призначень особистості є духовна активність, участь у творенні таких зразків життєдіяльності, які можуть стати орієнтиром і пріоритетом для певного середовища. Формуючи свій власний світ почувань, переживань, настроїв, емоцій, реалізуючи ті чи інші способи активності, продукуючи специфічні форми комунікації, особистість включає в орбіту свого життя й творчості великі групи людей, має можливість формувати навколо себе життєвий світ. Інакше кажучи, особистість може виступати як суб'єктом творення способу життя людей (спільнот), так і силою, що виробляє моделі індивідуального стилю життя.

Питання про шляхи становлення й особливості вияву в тій чи іншій культурно-історичній ситуації способу і стилю життя української людини має особливе значення для розуміння перспектив морального та патріотичного виховання, для усвідомлення потреби у розвитку й удосконаленні таких якостей особистості, як талант, обдарованість, висока духовна культура. Зразком для сучасної молоді людини має бути також утілюваний кращими представниками української людності авторитет знань, інтелекту та моральності.

Неоціненний досвід формування моделі стилю життя, в центрі якого завжди була особистість, свідомо у виборі своєї долі й духовно-культурних орієнтацій, представлений українськими гуманістами XVI-XVII ст. Потребами вивчення такого досвіду діяльності українських гуманістів у час культурно-національного відродження XVI-XVII ст. і використання його в цілях реалізації програмних завдань національної педагогіки і національного виховання зумовлена актуальність даної статті. До різних аспектів проблеми формування моделі гуманістичного стилю життя зверталися філософи, культурологи, педагоги, соціальні психологи – І. Огієнко, В. Нічик, В. Литвинов, Л. Сохань, Г. Сагач, С. Сірополко, М. Семчишин та ін.

Функціонування тієї чи іншої моделі стилю життя як окремої особистості, так і певної спільноти відбувається з обов'язковим урахуванням соціокультурних обставин й історичних передумов її становлення та розвитку. В стилі життя, передусім, відображається культура як цілісний феномен, що дозволяє сприймати його (стиль життя) як свого роду контекст, через який може розкриватися механізм впливу культури на різні сторони життєдіяльності особистості. Крім того, стиль життя є свого роду специфікацією загальних способів людської життєдіяльності, вивчення яких дає змогу розуміти особливості діяльності й спілкування людей, форми їхнього соціального взаємозв'язку, вияви їхньої інтелектуальної та духовної активності, ціннісну нормотворчість.

Стиль життя є індивідуально особливою формою втілення соціально-типового, своєрідним «зліпком» мікросередовища, в якому розгортається діяльність людини. В стилі життя фіксується певна міра свободи особистості в акті вибору способів своєї життєдіяльності. У філософській, педагогічній та соціально-психологічній літературі поняття способу життя відображає багатогранну і багатоманітну соціальну реальність та розуміється як система істотних, типових форм і способів життєдіяльності людей (різних спільнот). Наголошується, що власне спосіб життя людей безпосередньо пов'язаний із матеріальними, соціальними, духовно-культурними умовами життя, які в процесі соціальної взаємодії перетворюються на складові способу життя [5, с. 51]. Носіями, суб'єктами способу життя виступають особистість, соціальна група, інші спільноти, включаючи суспільство в цілому. Водночас існують суттєві відмінності в реалізації способу життя різними людьми і спільнотами.

На відміну від способу життя як прояву соціального в індивідуальному, поняття «стиль життя», навпаки, виражає специфіку входження індивідуального в соціальне. Стиль життя, власне, виступає окремим аспектом, зрізом проблеми способу життя, індивідуальною формою функціонування способу життя. Стиль життя особистості чи групи найбільш яскраво виражає специфіку життєвого шляху людини, конкретні умови і обставини її формування як особистості, особливі потреби та інтереси. Отже, спосіб життя відображає соціальні принципи організації людської життєдіяльності, а поняття «стиль життя» певною мірою відтворює варіанти життєдіяльності, які можливі в рамках даних соціальних принципів. Кожна людина, особистість, як правило, вносить дещо оригінальне і неповторне

у функціонування типових для даного суспільства чи соціальної спільноти способів життєдіяльності. У стилі життя відтворюються індивідуальні якості особистості, її потреби, здібності й таланти, притаманні їй поведінка і форми активності, міра дистанціювання від соціального оточення, усвідомлення своєї діяльності.

Особливим періодом української історії, в який було продемонстровано механізм творення українськими гуманістами нового стосовно загального стану суспільства стилю життя, було культурно-національне відродження XVI-XVII ст. В цей час українська людність об'єднувалася і визначала свої завдання у боротьбі з католицькою експансією, що почалася після прийняття Берестейської унії 1596 року, докладала зусиль для захисту православної віри й церкви, які загалом виражали українську ідентичність із часів Київської Русі. Слід зазначити те, що в українській культурі XVI-XVII ст. відбувалися процеси, характерні добі європейського Відродження та Реформації. Так, у свідомості (хоч це було притаманно лише частині українського суспільства – духовній та інтелектуальній еліті) відроджується традиція розуміння людини як особистості, високо ціняться індивідуальні якості особистості та її свобода, поширюються ідеї громадянського гуманізму. Завдяки зусиллям інтелектуальної еліти, яка отримувала освіту в кращих університетах Європи, формувався новий стиль життя, що був адресований певному соціальному середовищу – хоч і неоднорідному, зате об'єднаному спільними цілями і завданнями.

Важливим є те, що люди, які продукували нові ідеї та нове мислення водночас намагалися жити відповідно до свого світобачення: ідеалом і життєвим зразком для української інтелектуальної та духовної еліти було не усамітнене чернече життя й ізоляція від світу, а активна земна діяльність, спілкування, добрі справи на ниві поширення освіти, захисту православної віри. Цілком гуманістична за своєю спрямованістю діяльність українських книжників, поетів, вчителів шкіл і університетів, діячів братств визначалась ідеями громадянського служіння й суспільно корисної праці. Головним суб'єктом стилю життя, що характеризувався активним ставленням до світу і суспільства, була діяльна, творча особистість.

Помітною рисою утвердженого українськими гуманістами стилю життя стає духовна активність, яка здійснювалась не для досягнення вузькогоспичних цілей та обмежених індивідуальних прагнень, а з метою служіння суспільним цілям і загальному добру. Це значною мірою пояснювалось тим, що в XVI-XVII ст. перед українською спільнотою стояло завдання захисту простору національного життя, протистояння чужим православній свідомості культурним та релігійним впливам, що загрожували існуванню української спільноти. Збереження притаманної українському народу духовності стало можливим завдяки встановленню міжособистісних, дружніх стосунків між українськими книжниками й гуманістами, що компенсувало своєрідну екстремальність духовної ситуації, спровокованої поширенням в Україні католицизму та Унії. В умовах соціальної і політичної нестабільності, яку переживала Україна в XVI-XVII ст., українські інтелігенти шукали задоволення своїх духовних інтересів передусім у дружньому спілкуванні, встановленні тісних міжособистісних зв'язків та контактів у рамках різних об'єднань, інтелектуальних зібрань, гуртків і товариств.

Особливістю української духовної атмосфери, яка стимулювала вияви нового стилю життя, було те, що українські книжники й громадські діячі орієнтувалися на певний культурний еталон, ідеал, відштовхуючись від якого, а також і відроджуючи який, можна було адекватно осмислювати свою епоху. Якщо для західноєвропейського Відродження найвищим культурним зразком була антична спадщина, то для українських інтелігентів – давньоруська книжність, духовні здобутки давньоруської епохи [4, с. 145]. Орієнтуючись на такий ідеал, українські інтелігенти відкривали й упроваджували в життя нові для свого часу форми діяльності та спілкування, творили притаманний освіченому інтелігентському середовищу стиль життя.

Особливе місце в житті українських гуманістів займало усвідомлення важливості підтримки дружніх зв'язків й цінності міжособистісного спілкування. Досить помітним фактом українського життя в час культурно-національного відродження стають, як і в середовищі європейських гуманістів, особисті зустрічі та зібрання в маєтках відомих українських і польських магнатів (К. Острозький, Я. Замойський), приватне листування однодумців. Можна стверджувати, що таким чином формувався свого роду комунікативний простір, необхідний для поширення гуманістичних ідей.

Виявом стилю життя, що утверджувався в гуманістичному середовищі, була толерантність. Різні за соціальним станом і конфесійною належністю люди знаходили спільну мову і співпрацювали на ниві поширення знань і науки. Особливо це було притаманно культурно-освітнім осередкам, що

склалися при школах і академіях, дворах великих українських вельмож. Більшістю українських книжників толерантність сприймалася як умова життя людей на розумних засадах.

Атмосферу толерантності й порозуміння між гуманістами визначала інтелектуальна культура, шанобливе ставлення до чужої думки, позиції, віри, ставлення до людини як особистості. Українські гуманісти, як і європейські, на відміну від середньовічного фанатизму й нетерпимості, давали людині право на свободу, обстоювали ідею віротерпимості. Так, великим прихильником злагоди між поляками і українцями виступав Станіслав Оріховський. Домінантними ідеями українських братств було визнання права людини на моральну свободу, віротерпимість і рівність між людьми. Один із видатних діячів львівського братства Стефан Зизаній вважав за прийнятний стан, коли «не только до ереси отпущенства, але й до широе веры през гвалт и войну абы жадного не пртягали» [1, с. 34]. Свободу совісті захищав Острозький книжник Христофор Філалет: «нѣчего не есть добровольного, як набожество и вѣра», - писав він. А до католицької церкви він звертається із закликом до толерантності: «умеємо с ласки Божей, уважити вольности наши, а межи всеми наболшую и натруднейшую – вольность сумнения» [7, с. 1798].

Звісно, найвідомішим і найпоказовішим прикладом функціонування нової моделі стилю життя в Україні XVI-XVII ст. був Острог і культурно-освітній осередок при дворі князя Костянтина Острозького. Тут зібралися відомі люди, видатні особистості, поети, книжники, діячі церкви: членами цього осередку були Дем'ян Наливайко, Герасим Смотрицький, Мелетій Смотрицький, ієромонах Кипріян, Клірик Острозький та ін. Вони підтримували між собою тісні контакти, багатьох з них пов'язувала особиста дружба. Співробітництво в ім'я високих духовних цілей, порозуміння й просто людська дружба були показниками нового стилю життя. Відомо, що до співпраці в цьому осередку залучались не тільки українці, але й поляки, греки, а також обізнані з греко-візантійською і східнослов'янською традицією вихідці з Московії – друкар Іван Федоров, князь Андрій Курбський, Федір Касянович та ін. Атмосфера доброзичливості й співпраці, дружнього розуміння сприяла тому, що Іван Федоров видав за сприяння князя Костянтина Острозького п'ять книг: «Буквар» 1578 р., «Псалтир і Новий Завіт» 1580 р., «Книжку собрание вещей нужнейших» 1580 р., «Хронологію» Андрія Римші та відому Острозьку Біблію 1581 р.

В Острозькій академії, що виникла і успішно функціонувала при дворі князя Костянтина Острозького, викладачі мали змогу вільно представляти свої погляди, проводити цікаві дискусії і обговорення важливих тем. Формою співіснування різних поглядів, позицій в Острозі був діалог, а не категоричне протиставлення однієї особистості іншій. Не дивно, що серед викладачів Острозької академії, які орієнтувалися на візантійську вченість (Василь Суразький, Клірик Острозький, Герасим Смотрицький), вільно міг працювати і Мартин Броневський, який поділяв погляди західноєвропейських протестантів. Феномен спільноти української духовної та інтелектуальної еліти проявлявся передусім у системі діалогічності стосунків та діалогічності мислення, що накладало відбиток на притаманний українським інтелігентам стиль життя.

Характер стосунків і зв'язків у середовищі гуманістів різко відрізнявся від загально-прийнятого для українського суспільства способу життя. Це пояснюється тим, що гуманісти являли собою інтелектуальну й духовну еліту, яка протиставляла себе загалу, масі. Значною мірою саме тому українські гуманісти – книжники, культурні діячі, представники церкви – «відкривають» нові для свого часу форми діяльності та спілкування. Як правило, ідеали аскетизму і недіяння не відповідали уявленням цих гуманістів про справжнє життя. Зокрема, в поезії середини XVII ст. (Д. Наливайко, Ш. Шимонівич, М. Пашковський, О. Митура, С. Пекалід, Б. Зиморович, К. Сакович, С. Почаський) проглядаються акценти, що підкреслюють значення діяльного способу життя. Слова захоплення й подяки автори віршів складають людям, які, на їхню думку, творять добрі справи – фундують школи і шпиталі, видають книги, демонструють зразки військової доблесті та звитяги (Дмитро Вишневецький, Богдан Хмельницький). У літературній діяльності острозьких книжників значне місце відводилось уславленню великих магнатів, політичних і військових діячів, які здійснювали діяльність в інтересах народу й «отчизны малой».

Особливо цінилась в інтелігентському середовищі діяльність, що приносить користь українському загалу – зміцнення православної віри, захист церкви, будівництво шкіл. Не дивно, що в літературній діяльності українських книжників значне місце відводиться уславленню великих магнатів, політичних і військових діячів, які робили добрі справи – підкреслюються їхні індивідуальні добродієвості, моральні якості, таланти. Безперечний авторитет у книжників мав князь Костянтин Острозький. Його освітню й просвітницьку діяльність прославляли Дем'ян Наливайко, Герасим

Смотрицький, Андрій Римша. Поведінка, вчинки, справи К. Острозького сприймалися як зразок притаманного українській еліті стилю життя. Підкреслювалось, що чесне виконання людиною свого призначення на землі, повна самореалізація є виявом любові до Бога.

Поширеною стає також думка про обов'язок кожної людини максимально здійснити своє життєве призначення. При цьому людина в душі гуманістичного мислення наділяється різноманітними здібностями і талантами. Клірик Острозький наголошує на тому, що людина повинна і здатна їх розвивати протягом свого земного життя [2, с. 327-432]. Однак як православний мислитель Клірик Острозький переконаний, що свої здібності й таланти людина повинна використовувати для боротьби з латинськими впливами за утвердження православної віри. Інші Острозькі книжники також мислили служіння Богу через активну й енергійну діяльність, спрямовану на зміцнення православної віри, на благо суспільства і людини.

Доброчесний спосіб життя, а також зразки поведінки, які відповідають вимогам християнського життя повністю вписуються в загальну схему стилю життя українських гуманістів XVI-XVII ст. «...Плотски же не высокомудрствуй, плотское бо мудрствованіе смерть есть, и мудрствованіе духовное – живот и мир... Не паче проси от дающего всем премудрость духовную и тебе дасться», - пише Г. Смотрицький [6, с. 208].

Свідченням становлення гуманістичного стилю життя в час культурно-національного відродження XVI-XVII ст. була висока оцінка в інтелігентському середовищі освіти і знань. Освіта в очах культурної еліти українського суспільства перетворювалася в засіб самореалізації людини, в механізм культурного вдосконалення української спільноти перед загрозою домінування чужих впливів.

Слід зазначити, що в західноєвропейській культурі закріпилося уявлення про гуманіста як про освічену людину, а світська освіченість займала важливе місце в системі гуманістичного світогляду доби Відродження. Невід'ємними ознаками гуманіста вважалося знання давніх мов, ораторські здібності, знайомство з філософією, поезією, літературою. Культурно-національне відродження в Україні XVI-XVII ст. також супроводжувалося поширенням світської освіти і знань серед населення. Стимулом для подібних процесів стала потреба боротьби з католицькою експансією й поширенням Унії.

Українські мислителі XVI-XVII ст. (за винятком Івана Вишенського, Йова Княгиницького) були переконані у користі освіти і культурності для українського загалу. Знання Часословця та Молитвослова вважалося недостатнім аргументом у суперечці з вишколеними захисниками й пропагандистами католицизму та Унії. Тому українські гуманісти закликали молодь вчитися і набувати потрібних знань. Можна стверджувати, що усвідомлення значущості освітньої, видавничої діяльності українськими мислителями було знаком поширення елементів гуманістичної культури в Україні, а в українських школах XVI-XVII ст., безперечно, культивувалися ідеї Відродження, зазначає сучасний український філософ В. Литвинов [3, с. 145-148].

В усі часи наявність цілісного, послідовно гармонійного стилю життя – це вияв високорозвинених особистісних можливостей індивіда. В полі зору українських інтелектуалів і книжників XVI-XVII ст. завжди була особистість, наділена непересічними індивідуальними якостями. Найбільшою цінністю в людині визнавалися мужність, розсудливість, благородство, гідність, доброчесність.

Особливе значення надавалось усвідомленню людиною своєї гідності. «Людьми, а не скотами, естесмо, и з ласки божей, людьми свободными», - писав Христофор Філапет [7, с. 1796]. Самоповага й відчуття власної гідності була притаманна українським братчикам, членам гуманістичних товариств і гуртків. Цінність людини вбачалась не в родовитості чи походженні, а в особистих якостях, здібностях, талантах, бажанні реалізувати їх у своїй діяльності.

Загалом завдяки українським гуманістам суттєво змінилися уявлення про істинний спосіб життя: перевага в інтелектуальному та духовному середовищі надавалася не аскетичному життю в повній ізоляції і зреченню від світу, а земній діяльності й добрим справам на ниві поширення освіти, захисту православної віри. Головною дійовою особою і суб'єктом такої діяльності виступає активна, творча особистість, свідомо у виборі своїх земних і духовних пріоритетів.

З погляду визначення міри активності індивідуальної та соціальної поведінки людини в добу культурно-національного відродження XVI-XVII ст., а також особистісної концепції життя очевидним є те, що стиль життя українських гуманістів належить до моделі (типу) діяльного (а не споглядального) стилю. Це означає, що такому типові характерний високий рівень особистісної активності у різних

сферах життя, прагнення людини реалізувати себе в конкретних діях і вчинках, досить високий рівень соціальних домагань [5, с. 65]. Українські гуманісти демонстрували різнопланову активність у соціальній та політичній ситуації XVI-XVII ст., переважно духовного характеру, були ініціаторами і лідерами нових починань, робили реальні кроки для досягнення своїх життєвих цілей і завдань, які ставила перед собою і соціумом.

Гуманістичні види діяльності української еліти формували свідому й моральну людину. Висока моральність, відданість своїй вірі, дружні стосунки, громадянсько-етичні чесноти, почуття обов'язку й патріотизму вивищувались до рівня обов'язкових засад організації соціального та культурного життя, знаходили відображення в просвітницькій діяльності. Загалом українська духовна культура несе на собі відбиток того стилю мислення і життя, який творився гуманістами, свідомими представниками української аристократії, духовної еліти і який був наслідком поширення в Україні гуманістичних ідей. Можна констатувати, що модель гуманістичного стилю життя, хоча й не мала загальнообов'язкової сили для всього українського суспільства, для всіх груп людей, проте відображала риси дружного, неконфліктного, діяльного життя, демонструвала значущість виховання соціально перспективних якостей особистості.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні змісту педагогічної діяльності українських гуманістів у період культурно-національного відродження XVI-XVII ст., у з'ясуванні характеру освітньої культури, що була сформована в Україні під впливом гуманістичних ідей.

Список використаної літератури

1. Зизаний Стефан. Казанье святого Кирилла / Стефан Зизаний. – Вильно, 1596. – 168 с.
2. Клирик Острожский. Отпись на лист в бозѣ велебного отца Ипатія / Острожский Клирик // Пам'ятники полемической литературы. – СПб, 1903. – С. 254–264.
3. Литвинов В. Д. Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XVI–початку XVII ст. / В. Д. Литвинов. – К. : Вид. С. Павличко «Основи», 2000. – 472 с.
4. Нічик В. М.. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні / В. М. Нічик, В. Д. Литвинов, Я. М. Стратій. – К. : Наукова думка, 1991. – 382 с.
5. Психологія і педагогіка життєтворчості. – К., 1996. – 792 с.
6. Смотрицький Г. Предсло́віє к благоу и православному всякаго чина, возраста же и сана читателеви / Г. Смотрицький // Українська література XIV-XVI ст. – К. : Наукова думка, 1988. – С. 204–212.
7. Филалет Христофор. Апокрисис / Филалет Христофор // Памятники полемической литературы. – Кн.2. – СПб, 1882. – С. 1003–1820.

Рецензент – доктор філософських наук, професор І. М. Предборська.